

GULYÁS LÁSZLÓ

egyetemi tanár, habil.

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szeged
professor, Virtual institute for Central-Europe Research, Szeged, Hungary

ORCID: 0000-0001-5751-2945

email: laszlo.gulyas65@gmail.com

VEZÉRFONAL A MAGYAR TRAGÉDIÁK KORÁNAK (1944–1948) SZINTÉZISÉHEZ 1: A CSEHSZLOVÁK- MAGYAR LAKOSSÁGCSERE

*LEADINGYARN FOR THE SYNTHESIS OF THE AGE OF HUNGARIAN
 TRAGEDIES (1944–1948). PART ONE: THE CZECHOSLOVAK-
 HUNGARIAN POPULATION EXCHANGE*

ABSTRACT

During the age of Hungarian tragedies (March 19, 1944–June 14, 1948) seven tragedies befell the Hungarian state and Hungarian nation. One of these is the Czechoslovak-Hungarian population exchange. In our study, we review the history of this.

1. Bevezetés

A magyar tragédiák korában (1944. március 19–1948. június 14.) hét tragédia érte a magyar nemzetet és a magyar államot. Ezek véleményünk szerint az alábbiak:

1. Magyarország német megszállása, 1944. március 19–1945. április 13.
2. Magyarország szovjet megszállása, 1944. szeptember 23-tól
3. A magyar kisebbségek ellen elkövetett atrocitások, 1944–1945
4. Negatív etnikai folyamatok 1: a németek kitelepítése
5. Negatív etnikai folyamatok 2: A szlovák-magyar lakosságcsere
6. A trianoni határok visszaállítása a párizsi békekonferencián, 1947. február 10.
7. Az egypártrendszer kiépítése, azaz demokratikus kísérlet elbuktatása, 1944–1948

Jelen tanulmányban a fenti táblázatban 4. pontként szereplő csehszlovák-magyar lakosságcsere rövid szintézisét vázoljuk fel.

1. A lakosságcsere egyezmény diplomáciatörténete

Beneš a londoni emigráns csehszlovák kormány vezetőjeként¹ már a háború alatt diplomáciai erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a háború befejezése után a németeket és magyarokat telepítsék ki az újjászülető csehszlovák államból. A német kisebbség esetében ezt a törekvését mindhárom győztes (USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió) támogatta. Míg a magyar kisebbség esetében ezen megoldást csak a Szovjetunió fogadta el.² Így a csehszlovák politikusoknak más megoldást kellett találniuk a magyar-kérdés megoldására. Erre 5 „megoldást” alkalmaztak: 1. jogfosztások: kassai kormányprogram 2. jogfosztások: Beneš-dekrétumok 3. deportálások 4. lakosságcsere 5. reszlovakizáció

1945 nyarán a csehszlovák politikusok elkezdték szorgalmazni a szlovák-magyar lakosságcsereét, mondván, a Csehszlovákiában élő magyarok létszáma alig haladja meg a Magyarországon élő szlovákok létszámát.³ Vladimír Clementis – külügyi államtitkár – nagyhatalmakhoz intézett 1945. augusztus 16-i jegyzékében, azt fejtegette, hogy a nagyhatalmak egyetértének a csehszlovákiai magyarok és a magyarországi szlovákok kicserélésével, majd ehhez a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság egyetértését kérte.⁴ Clementis 1945. augusztus 25-én azt mondta Keller prágai francia ügyvivőnek, hogy a magyarok kitelepítése nem ugyanaz, mint a németeké. Ez inkább lakosságcsere lesz, nem áttelepítés, mivel a magyarországi szlovákokat és a Szlovákiából eltávolítandó magyarokat egyidejűleg repatriálják majd. Majd kifejtette, hogy a magyarok kitelepítése nem a három nagyhatalom jóakarától függ, hanem kizárólag a magyarországi szovjet katonai hatóságok jóváhagyásától, mert egyedül azok felelősek Magyarország rendjéért. A csehszlovák kormány a közeljövőben küldöttséget indít Budapestre, hogy a SZEB-bel együtt kidolgozzák az áttelepítés feltételeit. Amint a SZEB-bel meg egyeznek, Prága kapcsolatba lép Budapesttel, hogy meghatározzák az áttelepítés időpontját, helyét, valamint az egyes csoportok úti célját.⁵

Gyakorlatilag Prága stratégiája egyértelmű volt: a magyarok kitelepítését – melyet csúsztatással lakosságcsere néveztek el –, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságon, illetve a szovjet katonai szerveken keresztül bonyolítják le. 1945. október 9-én Dalibor Krno, aki a csehszlovák kormányt képviselte a magyarországi SZEB-ben, javasolta a magyar kormánynak, hogy kezdjenek tárgyalásokat Prágában a lakosságcseréről.⁶ Budapest azonban halogatta a tárgyalások megkezdését. Egyetlen magyar párt sem szeretne volna ugyanis választási esélyeit lerontani olyan népszerűtlen cselekménnyel, mint a Prágával folytatott megbeszélések. A magyar kormány azonban nem volt tétlen, kísérletet tett a szlovákiai magyarság védelmére, 1945 áprilisától 1946 júliusáig 184 tiltakozó jegyzéket küldött Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez a csehszlovákiai magyar kisebbség diszkriminálásával kapcsolatban.⁷ De Vorosilov nem válaszolt ezekre.

A csehszlovákok hasonló halogató taktikával találkoztak, amikor Vorosilovval próbáltak tárgyalni. A szovjet marsall a lakosságcsere megtárgyalását célzó cseh-

szlovák javaslatra többszöri sürgetés ellenére se válaszolt.⁸ Úgy véljük, Vorosilov a kitelepítésre vonatkozó csehszlovák javaslatokat nem a magyar jegyzékek miatt utasította el, hanem döntését a közelgő magyarországi nemzetgyűlési választás befolyásolta Vorosilov attól tartott, hogy a lakosságcseréről szóló tárgyalások kedvezőtlenül hatnának a kommunisták választási eredményeire. Jól mutatja megállapításunk helyességét, hogy Vorosilov az 1945. november 4-i magyarországi választások után megváltoztatta magatartását. Fogadta a prágai kormány képviselőjét, sőt a megbeszélésen egyetértett a lakosságcserével és leszögezte, hogy a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatja a csehszlovák javaslatot.⁹

Végül is 1945. december 3-án – azaz egy hónappal a magyarországi választások után – kezdte meg prágai megbeszéléseit Gyöngyösi János magyar külügyminiszter¹⁰, négy napon keresztül tárgyalt Clementis külügyi államtitkárral.¹¹ A csehszlovák fél tárgyalási alapnak azt javasolta, hogy azokért a magyarországi szlovákokért cserébe, akik önként kinyilvánítják áttelepülési szándékukat, Prága azonos számú, általa kiválasztott magyart telepít át Magyarországra (ez lett volna a tulajdonképpeni lakosságcsere). A csereprogramba nem bekerülő magyarokat pedig javaik elkobzása mellett költöztetik át Magyarországra (ez lett volna a tömeges kitelepítés). Azok a magyarok pedig, akik fenti két esemény után mégis maradnak a csehszlovák állam keretei között megkapják a csehszlovák állampolgárságot, minden állampolgári jogot élvezhetnek majd, de nem lesznek kisebbségi jogaik.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szlovákiai magyarok száma a magyarországi szlovákokénak a többszöröse volt. A csehszlovákok szerint 1945-ben 652.000 magyar élt Csehszlovákiában. Ezzel szemben Magyarországon az 1930-as népszámlálás adatai szerint 104.819 személy vallotta magát szlováknak, 1941-ben pedig már csak 75.920.¹² Tehát, ha valamennyi magyarországi szlovák áttelepült volna Szlovákiába, akkor is félmilliónyi magyar tömeges kitelepítésére kerülhetett volna sor. Természetesen Clementis a magyarországi szlovákokra vonatkozóan egészen más számokkal dolgozott, álláspontja szerint 450.000 szlovák élt Magyarországon.¹³

Nemcsak a számokban, hanem szinte az összes pontban éles vita bontakozott ki a két tárgyaló küldöttség között. A magyar fél „szövetségesek közötti megegyezésre” vagy a békekonferenciára, a csehszlovák fél pedig a szövetséges nagyhatalmak helyett a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságra kívánta bízni az egész megállapodást. Clementis a tárgyalások során felvetette, hogy Magyarország a magyarországi németek kitelepítésével helyet nyerne a csehszlovákiai magyarok számára. Gyöngyösi válaszában kijelentette, hogy „ez szóba se kerülhet”, mivel a két kérdés között nincs összefüggés. A tárgyalások során a csehszlovák fél rendkívül agresszíven viselkedett. Clementis például kijelentette, hogy Csehszlovákia, amely mind a Szovjetunió, mind a nyugati nagyhatalmak támogatását élvez, ilyen vagy olyan módon, úgymint eltávolítja a magyarokat, majd kijelentette, hogy ezek után csodálkozik a magyarok makacosságán.¹⁴ Beneš elnök még ennél is tovább ment. Nyersen közölte Gyöngyösi külügyminiszterrel, hogy a győztes nagyhatal-

mak Potsdamban¹⁵ elvben már hozzájárultak a magyarok eltávolításához.¹⁶ Kertész István – aki Gyöngyösi kíséretében részt vett a tárgyalásokon – könyvében a csehszlovákok magatartására jellemző esetet ír le: „*A magyar delegáció számára rendezett búcsú összejövetelen Clementis négyszemközti eszmecserére invitált, melynek során elmondta, hogy jó szolgálatot tenne a magyar-csehszlovák megbékélés ügyének, ha Magyarország elhagyná címeréből a szlovákiai folyókat és hegyeket jelképező sávokat és dombokat.*”¹⁷

A történet Budapesten folytatódott. Hallgassuk meg erről a szemtanú Kertészt: „*Miután visszatértünk Budapestre, felkerestem Schoenfeld amerikai követet, s megkérdeztem Beneš kijelentésének hitelességéről. Ő kategorikusan tagadta, hogy Potsdamban bármiféle megállapodás született volna a magyarok kitelepítéséről.*”¹⁸

Egyetértünk Balogh Sándor értékelésével, mely szerint a prágai tárgyalásokon megegyezésre nem került és nem is kerülhetett sor, hiszen a két kormány képviselője homlokegyenest ellenkező oldalról közelítette meg a nemzetiségi kérdést, de nem voltak azonosak a tárgyaló felek pozíciói sem. Clementis a győztesek sorába tartozó Csehszlovákiát képviselte, Gyöngyösi pedig a legyőzött Magyarországot.¹⁹ A tárgyalófelek a négy nap során semmiben se értettek egyet, még egy közös kommuniké szövegében se tudtak megegyezni, így a két kormány külön nyilatkozatot adott ki. A magyar külügyminiszter a nyilatkozatában a demokrácia és a humanizmus nevében – Beneš második emigrációja során sokszor használta érveléseiben ezeket a fogalmakat²⁰ – arra kérte a csehszlovák kormányt, hogy ne foganatosítson újabb megkülönböztető intézkedéseket a szlovákiai magyarokkal szemben, és vessenek véget üldöztetésüknek.²¹

A magyar fél a szlovákiai magyar kisebbség helyzetét a nagyhatalmak segítségével szeretne volna rendezni.²² Erre azonban egyik nagyhatalom se volt hajlandó. Nagy-Britannia halogató magatartást tanúsított, míg az USA az első prágai tárgyalások kudarca után budapesti képviselőjén keresztül határozottan figyelmeztette a magyar miniszterelnököt és a külügyminisztert arra, hogy „*súlyos hibát követnek el, ha Magyarország makacs álláspontjának külső támogatásában reménykednének Csehszlovákiával szemben. A rendezés elhalasztása egyik országnak se kedvez és súlyosan hat azokra [a szlovákiai magyarokra], akikről vitatkoznak.*”²³ Puskin – budapesti szovjet követ – még egyértelműben fogalmazott. Világosan értésére adta Gyöngyösinek: „*Csehszlovákia – mivel a múltban megbízható barátnak bizonyult – Moszkva feltétlen támogatását élvez.*”²⁴

Ezzel párhuzamosan a csehszlovák kormány a deportálások (a szlovákiai magyarok belső áttelepítése Csehországba) eszközét is bevetette a megegyezés kikényszerítésére. Ebben a szituációban Gyöngyösi, engedve a külső nyomásnak, 1946. január 30-án tudatta a csehszlovák féllel, hogy hajlandó újra tárgyalóasztalhoz ülni. A magyar küldöttség 1946. február 5-én érkezett Prágába. Ezen az úgynevezett második prágai tárgyaláson megegyezés jött létre a két kormány képviselői között, amely a „közösen” kidolgozott magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezményben öltött testet. Ebben a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi

szlovákok önkéntesen áttelepülhessenek Szlovákiába. Csehszlovákia a szlovákok áttelepítésének előkészítésére, a jelentkezésekre vonatkozó akció lebonyolítására kormánybizottságot küldhet Magyarországra. A magyar kormány e bizottság számára biztosítja az ország területén a szabad mozgás és a szlovák lakossággal való közvetlen érintkezés lehetőségét. A bizottság az áttelepülés ösztönzése érdekében írásban és szóban, valamint a magyar rádió útján, propagandát fejthet ki a szlovákok körében, azonban kizárólag csak szlovák nyelven. Ezen kívül minden érintett községben két nyilvános gyűlést is tarthat. A propaganda-tevékenységre 7 hét áll rendelkezésükre.²⁵

Ezzel párhuzamosan Csehszlovákia jogot szerzett arra, hogy az áttelepülő szlovákok számával megegyező számú magyar nemzetiségű lakost távolítson el, pontosabban jelöljön ki kitelepítésre a Csehszlovák Köztársaság területéről. Ezen kívül a csehszlovák kormány kitelepíthet még – az SZNT 1945. május 5-én kelt rendeletének 1–4 paragrafusára alá eső – háborús bűnösnek minősített személyeket is, akiknek száma azonban az ezret nem haladhatta meg. A kitelepítetteket Magyarország kivétel nélkül köteles befogadni, és az állampolgárságot megadni nekik. Csehszlovákia kötelezettséget vállalt arra is, hogy az általa kijelölt magyarok társadalmi, vagyoni és foglalkozásbeli összetétele arányosan megfeleljen a magyar nemzetiségű lakosság összetételének. A kitelepítésre kijelölt személyek az ingóságait minden vám-, illetőleg kiviteli és behozatali korlátozás nélkül magukkal vihetik. Ingatlanuk viszont a csehszlovák államra szállnak át, amelyekért az állam köteles kártérítést fizetni, kivéve az 50 hektár feletti birtokrészért. A magyarok átköltözésével járó költségek a magyar államot, az áttelepülő szlovákoké pedig Csehszlovákiát terhelik. Az egyezmény végrehajtásának megkönnyítésére egy 2-2 tagból álló vegyesbizottság létrehozását irányozták elő, amelynek elnökét az „Egyesült Nemzetek állampolgárai közül” választották volna.²⁶

A lakosságcsere-egyezménytervezethez jegyzőkönyvet mellékeltek.²⁷ Ebben a csehszlovák kormány ígéretet tett arra, hogy a magyar nemzetiségű lakosság helyzetének végleges rendezéséig felfüggeszti a kitelepítésre és a deportálásra (belső széttelepítésre) vonatkozó rendszabályai végrehajtását, valamint nem folytatja további vagyonekbevonásokat se, s az elbocsátott magyar nemzetiségű közalkalmazottak és nyugdíjasok részére szociális segílyt biztosít. Továbbá rögzítették, hogy mindkét kormánynak joga van a megoldatlan kérdéseket a békekonferencia elé vinni.

Úgy véljük, hogy az egyezmény tipikusan egyenlőtlen szerződés volt, hiszen egyoldalú előnyöket biztosított Csehszlovákia javára. A csehszlovák kormánynak szabad kezét biztosított a magyarországi szlovákok kitelepülésének megszervezéséhez és a csehszlovákiai magyarok sorsának intézéséhez. Különösen hátrányos az egyezmény azon pontja, mely kimondta, hogy a Szlovákiából kitelepítendő magyarokat kizárólag a csehszlovák hatóságok fogják kiválasztani. Gyakorlatilag a lakosságcsere-egyezmény nem két egyenjogú állam, hanem a győztes Csehszlovákia és a legyőzött Magyarország megállapodása volt.

Gyöngyösi javaslatára a Minisztertanács 1946. február 16-i ülésén változatlan szöveggel fogadta el az egyezményt, amelyet a két kormány képviselői 1946. február 27-én írtak alá Budapesten. Az aláírást követően a csehszlovák kormányküldöttség tagjai találkoztak a magyar koalíciós pártok vezetőivel.²⁸ E találkozáson Clementis kifejtette, hogy Csehszlovákia nemzeti állammá akar válni, és meg akar szabadulni a német és magyar kisebbségtől. Ezért úgy véli, az éppen aláírt egyezmény nem oldja meg a csehszlovákiai magyar nemzetiség problémáját. Magyarországnak és Csehszlovákiának egy újabb egyezményt is meg kellene kötnie, amelyben a magyar fél vállalná 200.000 magyar átvételét. Ha ez nem jönne létre, a Csehszlovákiában élő magyarság kisebbségvédelemre nem számíthat, és az egy többen élő magyarokat szét fogják telepíteni Csehszlovákia különböző tájaira. A jelenlévő magyar politikusok Clementis javaslatát illetve álláspontját elfogadhatatlannak minősítették.

2. A lakosságcsere egyezmény végrehajtása és eredménye

A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) 1946. március 4-én kezdte meg tevékenységét Magyarországon.²⁹ A bizottság tagjai és szakértői sorra járták mindazon magyarországi településeket, ahol szlovák nemzetiségű lakosok éltek. Gyűléseket és előadásokat rendeztek, csoportos és egyéni beszélgetéseket folytattak, valamint írásos propagandaanyagot osztottak szét a szlovákság körében³⁰ Ezt követően Csehszlovákia 1946. július 14-én nyújtotta át a magyar kormánynak az áttelepülésre jelentkező szlovákok névjegyzékét, amelyen 92.390 név szerepelt.

Úgy véljük a CSÁB magyarországi tevékenysége igen eredményes volt, hiszen a magyarországi szlovákok döntő része jelentkező áttelepülésre. Az 1949. évi népszámláláskor 25.988, az 1960. évi népszámláláskor pedig 30.690 személy vallotta magát szlovák anyanyelvűnek Magyarországon.³¹ A csehszlovák politikusok és a közvélemény azonban elégedetlen volt ezzel a számmal, hiszen ez világosan mutatta, hogy az a csehszlovák érvelés, mely szerint Magyarországon lényegében ugyanannyi szlovák van, mint amennyi magyar Csehszlovákiában, hamis. Prága azt kezdte el hangoztatni, hogy azért jelentkezik ilyen kevés szlovák áttelepülésre, mert a magyar kormány és alsóbb szintű szervei nyomást gyakorolnak az áttelepülésre jelentkező szlovákokra. A csehszlovák sajtó élesen támadta a magyar kormányt, és azzal vádolta, hogy nem tartja be az egyezményt és fékezi a lakosságcsereét.³² A vitában maga Beneš elnök is megszólalt. 1946. április 10-én a magyarországi szlovákok egyik küldöttségének fogadásán elmondott beszédében a lakosságcsere-egyezményt csehszlovák győzelemként értékelte, s kifejtette azon véleményét, hogy a magyaroknak el kell hagyniuk Csehszlovákiát.³³ Természetesen a magyar kormány sem hallgatott az ügy kapcsán, a sajtóban ellenkampányt szervezett. A magyar sajtóban észrevehetően szaporodtak a csehszlovák kormányt és a CSÁB munkáját bíráló hangok.³⁴

A csehszlovák kormány 1947. április 12-én kezdte meg a szlovákiai magyarok kitelepítését. Magyarországra. Itt jegyezzük meg, hogy a magyar Országgyűlés 2012. december 3-i határozta alapján az a nap a „*Felvidékről kitelepítettek emléknapja*”. A legtöbb magyart a Csallóköz térségéből telepítettek át főként Pest és Nógrád megyékbe, illetve a Dél-Dunántúlra és a Dél-Alföldre. Ezzel párhuzamosa az első szlovákokat szállító vasúti szerelvény 1947. április 19-én indult el Tótkomlósról.³⁵ A szlovákiai magyarok kitelepítése és a magyarországi szlovákok áttelepülése hivatalosan 1948 december 22-ig tartott. De valójában 1949 nyaráig még voltak mozgások (pl. családegyesítések).

Popély Árpád számításai szerint a Magyarországról az áttelepülési kérelmet benyújtó 95 421 szlovákból 71 787 települt át Csehszlovákiába, ezzel szemben a Csehszlovákiából kitelepítésre jelölt 181 512 magyarból 89 660-at telepítettek át Magyarországra.³⁶ Itt jegyezzük meg, hogy Izsák Lajos az alábbi számokat ismer-teti: 68 ezer magyar került kitelepítésre a lakosságcsere egyezmény következté-ben, 6 ezer fő, aki „önként” távozott, 20–30 ezer fő, akit azért utasítottak ki, mert 1938. november 2-a után települtek be a Felvidékre.³⁷

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Beneš második emigrációjáról lásd Gulyás László (2008): *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 275–348. old.
- 2 Ez ezzel kapcsolatos dokumentumokat közli Gulyás László szerk. (1993/a): *Az 1943 decemberi Beneš-Sztálin-Molotov megbeszélések dokumentumai*. DOCUMENTA HISTORICA 11. Szeged. JATE Történezművelődési Központ. JATE-Press. Szeged. Lásd még az alábbi feldolgozásokat Gulyás László (1993/b): *A csehszlovák-magyar lakosságcsere moszkvai előjátéka*. KAPU 1993/8-9. szám 70–77. old., illetve Gulyás László (1993/c): *A csehszlovák-magyar lakosságcsere rövid története*. KAPU 1993/10-11-12. szám 54-57. old.
- 3 Kaplan Karel (1993): *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 115. old.
- 4 *Foreign Relations of United States 1945. The Conference of Berlin Vol. II. Clementis 1945. augusztus 16-i jegyzéke Steinhardtnak. (a továbbiakban FRUS)*
- 5 Fülöp Mihály (1996): *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés*. Héttorony Könyvkiadó. Budapest. 90–91. old. 37. old.
- 6 . Krno, Dalibor (1994): *A békéről tárgyaltunk Magyarországgal*. Budapest.
- 7 Kertész, Stephen Denis (1953): *Diplomacy in a Whirlpool*. Notre-Dame. Indiana. 111. old. Itt jegyezzük meg, Stephen Denis Kertész, azonos Kertész Istvánnal, akinek 1953-ban angol nyelven megjelent könyvét 1995-ben Budapesten magyar nyelven adták ki, lásd Kertész István (1995): *Magyar békeillúziók*. Európa-História Kiadó. Budapest.
- 8 Kaplan (1993) 115. old.
- 9 Kaplan (1993) 119. old.
- 10 Politikai pályafutásáról (különösen külügyminiszteri tevékenységéről) lásd Tornai Csongor Gáspár (2017): *Gyöngyösi János külügyminiszteri tevékenysége az 1946-os moszkvai tárgyalásig*, illetve Gantner Péter (2013) *Gyöngyösi János. Egy félreismert külügyminiszter*. Magyar külpolitika (1944–1947). Publikon Kiadó. Pécs
- 11 . Az ún. első prágai tárgyalások dokumentumait lásd *Hungary and the Conference of Paris*. Vol. 2. Hungarian Ministry for Foreign Affairs. 30–49. old., a feldolgozások közül lásd Kertész (1995) 241–245. old., Balogh Sándor (1988): *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Kiadó. Budapest. 111–113. old.
- 12 Kertész (1995) 242. old.
- 13 Clementis nemcsak az első prágai tárgyalásokon, hanem a párizsi konferencián is az állította, hogy 450.000 szlovák él Magyarországon, erről lásd *Hungary and the Conference of Paris*. 2. kötet 28. old., illetve 62. old.
- 14 Kertész (1995) 245. old.
- 15 Potsdam-i konferencia 1945. július 17–1945. augusztus 2.
- 16 Gulyás László (2008) 360. old.
- 17 Kertész (1995) 244. old.

- 18 Kertész (1995) 46. old.
- 19 Balogh (1988) 113. old.
- 20 Gulyás (2008) 291–303. old.
- 21 Gyöngyösi nyilatkozatát lásd Hungary and the Conference of Paris. 2. kötet 48–49. old.
- 22 Az ilyen irányú magyar lépéseket ismerteti Fülöp (1996) 72–73. old.
- 23 Fülöp (1996) 73. old
- 24 Uo.
- 25 A második prágai tárgyalások dokumentumait lásd Hungary and the Conference of Paris. 2. kötet 65–87. old., a feldolgozások közül lásd Kertész (1995) 248–250. old., Balogh (1988) 114–116. old.
- 26 A lakosságsere-egyezmény szövegét függelékekkel és jegyzőkönyvvel lásd Hungary and the Conference of Paris. 2. kötet 69–87. old.
- 27 Uo.
- 28 A találkozón elhangzottakat ismerteti Fülöp (1996) 79. old.
- 29 A CSÁB működéséről lásd Vadkerty Katalin (1999): A belső telepítések és lakosságsere. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 115–130. old.
- 30 Ebben a kérdéskörben alaplűnek tekintjük Kugler József (2000): Lakosságsere a Délkelet-Alföldön. Osiris. Budapest.
- 31 Kővágó László szerk. (1968): Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. Kossuth Kiadó. Budapest. 20. old.
- 32 Kaplan (1993) 24. old.
- 33 Balogh (1988) 121. old.
- 34 Erről lásd Balogh (1988) 120. old.
- 35 Bővebben lásd Andó Mihály – Antal Mihály – Majláth Imre – Szincsek György – Lugosi Mátyás (1996): Tótkomlós története. Tótkomlós Város Önkormányzata.
- 36 Popély Árpád (2006): A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja. 25. old.
- 37 Izsák Lajos (1998): Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944–1990. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 75. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES**Dokumentumok**

FRUS: Foreign Relations of United States 1945. The Conference of Berlin Vol. II.

Gulyás László szerk. (1993/a): Az 1943 decemberi Beneš-Sztálin-Molotov megbeszélések dokumentumai. DOCUMENTA HISTORICA 11. Szeged. JATE Történész Diákkör. JATE-Press. Szeged.

Hungary and the Conference of Paris (1947) Vol. 2.: Hungarian Ministry for Foreign Affairs, University Press, Budapest. 1947.

Popély Árpád (2006): A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.

Feldolgozások

Andó Mihály – Antal Mihály – Majláth Imre – Szincsek György – Lugosi Mátyás (1996): Tótkomlós története. Tótkomlós Város Önkormányzata.

Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Kiadó. Budapest. 111–113. old.

Fülöp Mihály (1996): A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés”. Héttorony Könyvkiadó. Budapest.

Gantner Péter (2013): Gyöngyösi János. Egy félreismert külügyminiszter. Magyar külpolitika (1944–1947). Publikon Kiadó. Pécs

Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.

Gulyás László (1993/b): A csehszlovák-magyar lakosságcsere moszkvai előjátéka. KAPU 1993/8–9. szám 70–77. old.

Gulyás László (1993/c): A csehszlovák-magyar lakosságcsere rövid története KAPU 1993/10–11–12. szám 54–57. old.

Izsák Lajos (1998): Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944–1990. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 75. old.

Kaplan Karel (1993): Csehszlovákia igazi arca 1945–1948. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.

Kertész, Stephen Denis (1953): Diplomacy in a Whirlpool. Notre-Dame. Indiana.

Kertész István (1995): Magyar békeillúziók. Európa-História Kiadó. Budapest.

Kővágó László szerk. (1968): Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika” Kossuth Kiadó. Budapest.

Krno, Dalibor (1994): A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Budapest.

Kugler József (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Osiris. Budapest.

Tornai Csongor Gáspár (2013): Gyöngyösi János külügyminiszteri tevékenysége az 1946-os moszkvai tárgyalásig.

Vadkerty Katalin (1999): A belső telepítések és lakosságcsere. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.